

Частина перша

I

Ми були на уроках, коли зайшов директор, а за ним – *новенький*, не у формі, а у звичайному одязі, і служба з великою партою. Хто дрімав – прокинувся, і кожен підхопився з таким виглядом, ніби його відірвали від занять.

Директор знаком дозволив нам сісти й, повернувшись до вчителя, сказав, притишивши голос:

– Пане Роже, познайомтеся з новим учнем. Він вступає до п'ятого класу. Та якщо добре навчатиметься й так само добре поводитиметься, то перейде до старших, де й має бути за віком.

Парту *новенького* – сільського хлопчини років п'ятнадцяти, вищого за всіх у класі – прилаштували в кутку, за дверима, тож його самого було важко роздивитися. Волосся в нього було підстрижене рівно, як у співця сільського церковного хору, він видавався розумним і вкрай збентеженим. Хоча він був і не надто широкоплечий, та його зелений сукняний піджачок із чорними гудзиками, здається, заважав йому вільно рухатися, а крізь розрізи на манжетах було видно червоні обвітрені зап'ястки. Його ноги у синіх панчохах стирчали з-під жовтавих штанів, дуже натягнутих підтяжками. Узутий він був у грубі, погано начищені туфлі, підбиті гвіздками.

Почали перевіряти уроки. Він слухав на всі вуха, уважно, як на проповіді, не наважуючись ані схрестити ноги, ані зіпертися на лікті, а о другій, коли прокалатав дзвоник, вихователю довелося пояснити йому, що він має вишикуватися разом з нами.

Ми завели звичку, заходячи до класу, кидати кашкети на підлогу, щоб руки лишалися вільними. Робити це слід було з порога – кидати їх під лаву, так, щоб вони, відбившись від стіни, здіймали багато пилуки, – така була *мода*.

Але коли молитва закінчилась, *новенький* ще тримав кашкет на колінах, чи то не помітивши тієї розваги, чи то не наважившись повторити. Його капелюх нагадував водночас і ведмежу

військову шапку, і ківер, і котелок, і кашкет, і ковпак, і був однією з тих недолугих речей, німа потворність яких виражає стільки ж, скільки й обличчя ідіота. Овальний, розтягнутий на китових вусах, він починався трьома круглими валиками, потім, відділені червоною стрічкою, чергувалися ромбики з оксамиту й кролячого хутра, далі він переходив у щось на кшталт сумки, що закінчувалася багатокутником на картонній основі, розшитим вигадливим сутажем, з якого на довгій і надто тоненькій ниточці звисала китиця у вигляді хреста з переплетеної золотої тасьми. Капелюх був новий – козирок блищав.

– Устаньте, – наказав учитель.

Він устав. Капелюх упав. Увесь клас розсміявся.

Новенький нахилився, щоб підняти. Але сусід знову звалив його ударом ліктя, і той ще раз нахилився за ним.

– Та прилаштуйте вже кудись свій капор, – мовив учитель, а він любив сипати дотепами.

Учні вибухнули реготом, який до того спантеличив бідного хлопця, що той не знав, чи тримати йому кашкет у руках, чи кинути на підлогу, чи надіти на голову. Він сів і знову поклав його собі на коліна.

– Устаньте, – повторив учитель, – і назвіться.

Новенький нерозбірливо пробурмотів своє прізвище.

– Повторіть!

Почулися ті самі невиразні звуки, які заглушило гикання класу.

– Голосніше! – крикнув учитель, – голосніше!

Новенький, нарешті наважившись, широко відкрив рота й, набравши повні легені повітря, немов для того, щоб гукнути комусь здаля, видав таке слово:

– Шарбоварі.

Від цього в класі раптом зчинився галас, перейшов у крещендо¹ пронизливих голосів (ми вигукували, гарчали, тупотіли й повторювали: «Шарбоварі! Шарбоварі!»), від якого зрештою лишилися окремі ноти, що ніяк не хотіли затихати, і час від часу

¹ Музичний термін, що означає поступове наростання звуку.

приглушені смішки спалахували в різних рядах, пирхали тут і там не загашеною як слід петардою.

Тим часом, під градом додаткових завдань, у класі поступово запанувала тиша, і вчителю вдалося розібратися з прізвищем Шарля Боварі, змусивши його продиктувати по літерах і перечитати, після чого відправив бідолашного за віслучу парту, під самою кафедрою. Той зібрався був пересісти, але зупинився й завагався.

– Що ви шукаєте? – запитав учитель.

– Свій кап... – сором'язливо почав новенький, боязко роззираючись.

– П'ятсот рядків усьому класу! – цей розлючений вигук попередив, як «*Quos ego*»¹, новий шквал розбурханих голосів. – Заспокойтеся вже! – продовжив роздратований учитель і, діставши з-під шапочки хустинку, витер собі чоло. – А ви, новенький, провідмінійте двадцять разів «*ridiculus sum*»².

І вже лагіднішим голосом додав:

– Та знайдете ви свого капелюха! Ніхто його не вкраде!

Усі заспокоїлися. Голови схилилися над папером, а новенький протягом двох годин сидів узірцево рівно, попри те що час від часу паперові кульки, пущені з кінчика пера, влучали йому просто в обличчя. Але він витирався рукою й далі сидів непорушно, опустивши очі.

Роблячи ввечері уроки, новенький витяг з парти свої нарукавники, навів лад у простих пожитках, ретельно розправив папір. Працював він сумлінно, перевіряючи всі слова за словником, і цим завдаючи собі чимало клопоту. Безсумнівно, саме завдяки старанності в навчанні йому не довелося переходити в нижчий клас, бо хоч він і пристойно завчив правила, але твори йому вдавалися не дуже добре. Вивчати латину він почав із сільським священником – його батьки, намагаючись заощадити, прагнули якомога пізніше віддати сина до школи.

¹ «От я вас!» – погроза, якою Нептун в «Енеїді» Вергілія вгамував неспокійні вітри.

² Я смішний.

Його батько, пан Шарль-Дені-Бартоломе Боварі, колишній помічник полкового хірурга, десь так року 1812 скомпрометував себе в призовних справах і приблизно тоді ж змушений був покинути службу. Утім, він скористався зі своєї приємної зовнішності й отримав придане в шістдесят тисяч франків за дочкою панчшника, до нестями захопленою його красою. Поставний хвалько, завжди гучно подзенькував острогами, носив бакенбарди, які зрослися з вусами, його пальці зазвичай рясніли перснями, а вбрання вирізнялося яскравими кольорами — пан Боварі видавався хоробрим воїном, наділеним жвавистію комівояжера. Після весілля він два-три роки розтринькував статок дружини, добре обідав, пізно вставав, курих великі порцелянові люльки, вертався додому ввечері лише після театральних вистав, до того ж був завсідником кав'ярень. Тесть помер, не лишивши йому майже нічого, тож він образився: спершу відкрив якесь виробництво — те виявилось неприбутковим, тому потім подався до села, де мав намір *проявити себе*. Та оскільки в сільському господарстві він тямив не більше, ніж у виробництві ситцю, то катався на своїх конях замість запрягати їх до роботи, пив свій сидр пляшками замість продавати його діжками, з'їдав найкращу свою птицю й намащував туфлі салом своїх свиней, а тому невдовзі зрозумів, що краще покласти край усім цим витребенькам.

За двісті франків на рік йому натомість удалося винайняти в селі, між Ко¹ та провінцією Пікардія, чи то будинок, чи то маєток, чи то ферму, де, згорьований, змучений гризотами, проклинаючи небеса й заздючи всьому світові, і ув'язнив себе у віці сорока п'яти років, переситившись, як він казав, людьми й вирішивши пожити спокійно.

Його дружина спочатку не тямала себе від любові до нього. Вона кохала його з такою примноженою догідливістю, від якої йому хотілося ще сильніше відсторонитися від неї. Її життєрадісна й відкрита вдача перетворилася з віком (десь так само, як перестаріле вино перетворюється на оцет) на важкий характер — крикливий і нервовий. Спершу вона довго мовчки страждала,

¹ Пласке крейдяне плато в Нормандії.

спостерігаючи за тим, як він упадає за всіма сільськими дівками і як уночі його спроваджують з якихось кубел п'яного й безсило-го. Потім у ній прокинулася гордість. А втім, вона стримувалася, не кажучи ані слова, стоїчно ковтаючи свою лють, і так тривало аж до смерті. Вона була постійно зайнята, постійно у справах. Ходила до адвокатів, до голови суду, пам'ятала, коли збігають терміни оплати по векселях, домовлялася про нові терміни, а вдома — прасувала, зашивала, вибілювала, наглядала за робітниками, платила по рахунках, поки пан, який анічим не переймався, незмінно перебував у дратівливій напівдрімоті, прокидаючись лиш для того, щоб зробити їй якесь прикре зауваження, а решту часу лишався курити біля каміна, спльовуючи в попіл.

Коли в неї народився хлопчик, його довелося віддати годувальниці. А з поверненням додому хлопчину стали пестити, як принца. Мати годувала його конфітюрами, батько дозволяв бігати босоніж і, бажаючи скидатися на філософа, навіть казав, що той міг би ходити й зовсім голим, як звірєня. Усупереч материнському підходу, пан Боварі мав на думці аскетичний ідеал дитинства, згідно з яким і намагався виховувати свого сина, прагнучи загартувати його по-спартанськи заради доброго здоров'я і статури. Він змушував його спати в неопалюваній кімнаті, навчив пити ром великими ковтками і зневажати релігійні процесії. Але тихий від природи хлопчик погано піддавався цим зусиллям. Мати ж виховувала його на свій розсуд: вирізала йому щось із картону, розповідала казки, розважала нескінченними монологами, у яких меланхолійна радість чергувалася з милими дурницями. Вона звалювала на цю дитячу голову розбиті й розтрощені амбіції всього свого усамітненого життя. Мріяла про високі посади для нього, бачила його вже дорослим, гарним, розумним, інженером мостів і доріг або державним чиновником. Вона навчила його читати й навіть співати дві чи три пісеньки, акомпануючи йому на своєму старенькому піаніно. Та про все це пан Боварі, якого мало цікавила наука, говорив, що воно *не вартувало зусиль*. Чи матимуть вони колись кошти прилаштувати його в державну школу, купити йому посаду чи допомогти започаткувати справу? Та й маючи бодай краплю нахабства,

у житті завжди можна досягти успіху. Пані Боварі кусала губи, а хлопчина вештався по селу.

Він ходив у поле разом із хліборобами, кидався грудками землі в круків, що розліталися навсібіч. Він їв ожину, яка росла вздовж ярів, випасав з патичком індиків, ворушив накошене, бігав у лісі, у дощові дні стрибав у класики під сходами церкви, а на великі свята випрошував у сторожа дозволу подзвонити у дзвони й, повиснувши всім тілом на грубій мотузці, насолодитися відчуттям польоту.

Він ріс, наче дуб. У нього були сильні руки і здоровий колір обличчя.

Коли йому було дванадцять, мама домоглася того, щоб він почав навчатися. Для цього найняли місцевого священика. Та уроки були такими короткими й нерегулярними, що від них і не могло бути великої користі. Кюре давав їх у вільну хвилину: в ризниці, стоячи, поспіхом, між хрещенням і панахидою. Часом, коли кюре лишався вдома, він посилав по свого учня після «Ангела Господнього». Вони піднімалися до його кімнати й улаштовувалися за столом. Довкола свічок кружляла мошва з нічними метеликами. Було душно, дитина засинала, а літній священик, склавши руки на животі, починав і собі хропти з роззявленим ротом. Інколи пан кюре, повертаючись із передсмертного причастя якогось хворого, помічав Шарля, який бешкетував у селі, підкликав його до себе, сварив упродовж чверті години й користався з нагоди змусити його провідмінювати якесь слово просто тут, під деревом. Зазвичай їх переривав дощ чи якийсь знайомий, який проходив повз. Загалом священик завжди був ним задоволений і казав, що в юнака добра пам'ять.

Далі так тривати не могло. Пані почала наполягати. Чи то відчувши докори сумління, чи то просто втомившись сперечатись, пан здався без бою, й разом вони вирішили почекати ще один рік до першого причастя.

Минуло півроку, а потім ще рік, і Шарля нарешті віддали в колеж у Руані, куди батько особисто відвіз його якраз тоді, коли там проходив ярмарок святого Романа.

Зараз кожному з нас буде важко згадати про нього бодай щось. То був спокійний парубок, який відпочивав, коли належало

відпочивати, і вчився, коли належало вчитися, уважно слухав на уроках, спав у дортуарі¹, добре їв у шкільній їдальні. Його опікуном був гуртовий торговець залізним начинням з вулиці Гантері, який раз на місяць, у неділю, після закриття крамниці, забирав його з колежу, водив гуляти в порт і дивитися на човни, а потім повертав до школи, якраз до вечері о сьомій. Щочетверга ввечері він писав матері довгого листа: червоними чорнилами, під трьома печатками, потім повертався до конспектів з історії або читав старий том «Анархасіса»², що валявся в класі. Під час прогулянок він говорив зі служкою, який, як і він сам, був з села.

Завдяки докладним зусиллям, він завжди був за успішністю десь посередині, і навіть якось отримав похвального листа з природознавства. Але наприкінці третього року навчання батьки забрали його зі школи заради навчання медицині, адже були переконані, що до складання іспиту за середню школу він зможе підготуватися й сам.

Мати підбрала йому кімнатку на п'ятому поверсі, на вулиці О-де-Робек, у знайомого фарбаря. Домовилася щодо пансіону³, обставила її меблями – стіл, два стільці, старе ліжко з черешні, привезене з дому – і купила чавунну грубку із запасом дров, щоб її бідолашному хлопчику було тепло. А потім, наприкінці тижня, поїхала, лишивши тисячу порад про те, як належить поводитися тепер, коли він лишився сам-один.

Програма курсу, зазначена в оголошенні, ошелешила його: курс анатомії, курс патології, курс фізіології, курс фармакології, курс хімії, а ще ботаніка, клінічна практика, терапія, не кажучи вже про гігієну й лікувальні властивості речовин, – усі ці назви були йому незнайомі й нагадували двері до храму, оповитого священними сутінками.

Він нічого не розумів – уважно слухав, не вловлюючи суті. Проте старанно працював, вів загальні зошити, відвідував

1 Спільна спальня вихованців у закритому навчальному закладі.

2 «Подорож молодого Анархасіса до Греції в середині четвертого століття до Різдва Христового» – твір французького археолога і лінгвіста Жана-Жака Бартемі (1716–1795), використовувався як шкільний підручник з історії Стародавньої Греції.

3 Тобто щодо харчування квартиранта.